

ոչ)։ միաժամանակ (միանգամայն)։ երբեմնի (նախ-
կին, հին, վաղեմի)։ նկատի առնող (նկատել, ուշ
դնել)։ մեկի առեղի (զանազան, քանի մը)։ որդեգրել
(ընդունել)։ կողիացնել (անջատել)։ ժողովրդակա-
նացնել (ընդհանրացնել, տարածել)։ տեղի ունենալ
(կատարուիլ)։ ապրում (կեանք, կենցաղ)։ ներկայա-
ցոցել (փոխանորդ, պատուիրակ)։ տրուած ըրաղով
(որովհետեւ, նկատելով)։ տոնաւորներ (հանգամանք,
միջոցներ, տեղեկութիւնք)։ ընդ առաջ երբայ փա-
փաքին են (հաւանիլ, զիջանիլ)։ առ առաւել (թէ
չատ), առ նոչազն (թէ սակաւ)։ օրը օրին (առ օ-
րին)։ դիրք բռնել (կանգնիլ, ճակատիլ)։ մեծամեծ
հաւեւաւորներ խնայել (մեծապէս ընդարձա-
կուիլ, սաստկանալ են)։ մերկացում (յայտնու-
թիւն)։ պաղարիւն (յատուկ դիականց ու սոգնոց)։
իսկ մարդը կ'ունենայ հանդարտութիւն)։ երոյր (յար-
ձակում, կշտամբանք, անակնկալ գործ կամ վար-
մունք)։ մտաւորական (մտաւոր = բանաւոր ար-
մատեն)։ հակառակն՝ անմտաւոր = անբան, որով
կ'որակուի լուեկայն անուս դասը։ գրելի է մտա-
վարժ, ուսեայ, գրագէտ)։ և այլ շատեր, որոնք
իրենց հայացման մէջ աւելորդ, անիմաստ և ան-
տեղի բաներ են հայ մտքին համար, հեռի ճիշտ-
ցնելէ մեր բարբառը, և յարմար եղծանելու օտա-
րացնելու զայն։

Կան նաև սխալ գործածութիւնք հայ բառե-
րու։ Ինչպէս թռչնոց քեշը մարդուն տալ, փոխանակ
բազկին։ — երիտասարդ կիւն կամ մանկանարդոնի,
մինչ երիտասարդն՝ արանց յատուկ է, և կանանց՝
մանկանարդը, որով անկարօտ ունի կրկին իգա-
կանին։ — կը գիջի, գիջանաժ՝ փիւ։ կը գիջանի,
գիջած։ ուսանաժ, քեկանաժ, քեկանաժ, զերծանաժ,
զերծանաժ, սնանաժ, յեկանաժ, կամ ուսանելի է են,
փիւ։ ուսած, սնած, քեկած, քեկում, զերծում, յե-
ցած, ուսեր։ ապա թէ ոչ՝ պէտք էր գրել նաև ան-
ցանել՝ անցանաժ, մեռանել՝ մեռանաժ, տեսանել՝
տեսանաժ։ — ուսանալը կրկին յոգնակի, փիւ։
ուսմունք կամ ուսումներ։ — հանդիսաւորին՝ փիւ։
հանդէս, տօնախմբութիւն։ զի ուրիշն գոյակա-
նացուցիչը կը գրուի ածականին վրայ, ոչ գոյա-
կանին։ Ասոնք և այսպիսիք սխալ ու խտրելի ձևեր
են, որոց մէջ կամաւորութիւն իսկ մտնելով՝ սխալ
լինելէ չեն դադրիր։

Զգուշանալ պէտք է ըստ կարի նաև հայ ու-
միկ և աղճատ ձևերէ։ Ինչպէս են իր (իւր, շփո-
թելի իր գոյականին հետ)։ — մըն (միջնագարեան

միկէն, ուր մի անորոշն առած է և որոշիչը, և
դարձեալ անորոշ մնացած)։ — դռն, աւ՝ աւ՝ աւն,
աւի, աւիկաւ ևն (դու, այս՝ այդ՝ այն, սա՝ դա՝
նա)։ — ինձի՝ քեզի՝ մեզի՝ ձեզի (ինձ՝ քեզ՝ մեզ՝
ձեզ)։ — աւիկ (աստի), ուսիկ (ուստի), առաջնաւ
(նախկին), հիւսկաւ (արդի, այժմու, այժմեան),
իրիկաւ (երեկոյեան), երեկաւ (երեկի), ցորե-
կաւ (ցերեկի)։ — չորս անգամ աղաւաղ (ձանա-
չիւ — ձանաչենալ — ձանչենալ —) ձանչնալը, կամ
(աւաչնալ — ամաչենալ — ամչենալ —) աւաչնալը, և
հինգ անգամ խանգարուած (չիկել — լինալ — լը-
նալ — ըլնալ —) ըրաղը։ — սորիլ (չ անհաշտ է ի
հետ։ 218), փիւ։ սովորիլ կամ սովորիլ։ (լաւ ևս՝
ուսանիլ)։ — ձանչնալ փիւ։ ձանապարհի։ Զատնք
կովկասեան Հայութիւնն անցած դարէն սրբագրեց
ու վերածեց հարադատ ձևերուն, մաքրելու համար
իւր բարբառը։ Ինչո՞ւ արեւմտեայք աւելի յետա-
մնաց երեւելի գաղափարով ու ճաշակով։ Զընդու-
նելով այդ նորոգումները, ոմանք ընդ հակառակն
իւրացուցին կովկասեան քանի մ'անկանոն ձևե-
րը։ զոր օրինակ՝ ապրիւն, զբաղիւն, գծաւիւն,
վարժիւն կրաւորակերպերը, որպէս թէ մեր ա-
պրիւն, զբաղիւն ևն ներգործական լինելին, ոչ չէզոք,
և կարենային կրաւորականի փոխուիլ։ Նոյնպէս
անքերական որք, ուրիւն, և հաշտաւորակել, հա-
շտաւորակում, ուրիւն քերել, բարի եղիւ, չհաճելով
մեր հաշտաւոր, հաշտաւորում, սրափեցնել, հաճեցի
բառերուն։ և մանկաւ փոխան՝ երախայ կ'ըսեն,
որ հայերէն անկնիք կը նշանակէ։ Արքան անկում
ճաշակի։

Անախորժ են դարձեալ քաղաքներ, փնտաւոր,
փիւ։ բունաւորութիւն և խուզարկման կամ խուզար-
կութեան։ — մէյ մէկ՝ փիւ։ մի մի, մէկ մէկ։ —
էյնալ աղաւաղը, փիւ։ էյնալի, ինչպէս անց։ էյ-
նածն ալ կը պահանջէ։ և ընտրեալոյն՝ ընկնիլ,
կ'ընկնիմ, ընկայ, անկանելին աւ ըի փոխուած
(հմմ. 39)։ — ամուսնաւորութիւն՝ փիւ։ ապահար-
գանի։ սեղմիրան՝ փիւ։ պալմաւանդի։ — տձև ինք-
զինքին, ինքզինքնէն՝ փիւ։ ինքն իրեն, իրենք իրենց
կամ իրենց անձանց։ — տաւնչիւր, քաննչիւնդ,
երեսունընկէց անիմաստ բարդերը, փիւ։ տաւնչ-
չորս ևն։ ապա թէ ոչ՝ պէտք էր գրել նաև տես-
նչիւն, բաժնչիւն՝ ինչպէս կը հնչուին ու կը գրուին
ևս թիւ դարու սկիզբները։ — ցոցուցած, ցոցուցի,
փիւ։ ցուցած, ցուցի։ զրբ։ ցուցանել՝ ցուցի, ցու-
ցեալ, և աշխ։ ցուցնել՝ ցուցի, ցուցած կը լինի,

ոչ աւելի։ — թողուլ՝ թողած, ոչ թողալ՝ որ
թողուցանել անգոյ անորոշ կը պահանջէ։ — գնալ՝
գնացած, ոչ գացած։ — ոչ գրուելիք, այլ գրելի,
որ աշխարհաբարի մէջ արդէն կրաւորակերպ է։
սիրելի, ատելի կ'ըսենք, ոչ սիրուելիք, ատուե-
լիք։ — լաւագոյն է մեր, մերոց, որոյ, որոց, աւոց-
մե ևն, առանց դանդաղիչ նիւն՝, որ նախկին մե-
ծէն ալ վտարուած է։ Լծորդել՝ կը մտնէմ, կը
գտնես, կը տեսնէ, կ'իջնենք, կը տրանջեք, կ'առ-
նամ, կ'արանալ կամ կ'արնալ, արգելաւ, երգաւ,
եղել, կ'ընել, որ աւելի մօտ են իրենց դասական
ձևերուն, և ոչ կը մտնամ, կը գտնաս, կ'այրնալ ևն։
կամ ելել, կ'ընել, որոց և հակառակ է մեր լեզուին
հնչաբանական օրինաց, մինչ ըստ կանոնի է՝
Հուսկ՝ ընդունելու ենք գրաբարէն և մանա-

ւանդ ընդհանրացնելու այնպիսի բառեր ու դար-
ձուածներ, — մակբայք կամ մակբայակերպք, նա-
խագրութիւնք ևն, — որոց մերթ հոմանիշը և
սովորաբար համազօրը կը պակսի աշխարհաբարի
մէջ։ որոնք շնորհ ու կորով կու տան լեզուին, և
զորս ուղեւոր բացատրել աշխարհիկ ձևով, թոյլ և
անգոր կը դառնայ բարբառը։ Այսպիսիք են՝ ըստ,
ընդգէմ, արդարեւ, յերաւի, տակաւ, գլխովին,
հետիտան, լուեկայն, յուշիկ, միայնիկ, մեղմով,
փութով, համակ, անձամբ, իւրովի, իմովսան,
մերովսան, արմատաքի, հերու, ողջամբ, ինչ ինչ,
ցայսօր, ցորչափ, ի զուր, յանգէսս, ի տես, ի
սպառ, յաչո, յանուն, ի դարմանս, ի գիտու-
թիւն ևն, օր աւուր կամ օր ըստ օրէ, առ ժամն,
ընդ առաջ, ի մօտոյ, ի սիրոյ, ի լրոյ, ի բնէ, ի
վաղուց, ի հարկէ, յանգագատից, առ ի չգոյէ,
փոքր ի շատէ, որդի ի հօրէ, զուստ ի մօրէ,
այսու ամենայնիւ, առ ոտն կոխել, արագ արագ,
բերան ի բերան, կաղ ի կաղ, գայթ ի գայթի,
ոտն առ ոտն, ճակատ առ ճակատ, հետ գհետէ,
բացէ ի բաց, ընդ ակամբ կամ խեթիւ նայիլ, ևն։
Ասոր հետ պէտք է թօթափել գրաբարակերպ սխալ
ձևերը։ մերթ ընդ մերթ՝ փիւ։ երբեմն երբեմն։
տակաւ առ տակաւ կամ սակաւ առ սակաւ՝ փիւ։
տակաւ տակաւ, առ սակաւ սակաւ։ կամ անգոյ և
աւելորդ սպասուհին՝ փիւ։ աղախնոյ կամ նաժարի,
վճարել՝ փիւ։ հատուցանելոյ ևն։ Եթէ ներելի կը
յայտնուի ոմանց օտար լեզուաց դարձուածները հա-
յացնել ի վնաս անոնց համազօր հայկականաց,
ինչո՞ւ չառնուլ գրաբարէն զանոնք՝ որ կը պակսին
արդի բարբառին, և որոնք պիտի հարստացնեն զայն։

Կ'ընդունիմ՝ որ ասոնք ընտանի չեն ուսման։
Ասկայն նոյն պայմանի մէջ կը գտնուին օտար-
ներն ալ։ Ժողովրդական լեզուին աղքատութիւնն
ու խառնակութիւնը չի կրնար կանոն դառնալ
գրագէտ դասուն, որ իրաւունք ունի գրելու խօ-
սուածէն աւելի բարձր լեզու մը, ինչպէս կը տես-
նենք ուրիշ աղգերու մէջ ևս։ Վանդրիէս գաղերենի
մասին կ'ըսէ՝ թէ «Գրուած ու խօսուած լեզուաց
անխառն հետ գհետէ կը մեծնայ։ Ոչ շարա-
գրութիւնն և ոչ բառարանն հաւասար չեն։...
Մեք կը գրենք մեռեալ լեզու մը, այն լեզուն՝ որ
կ'ենէ թիւ դարու գրչաց», որոնք զայն կատարե-
լութեան հասուցին։ «Իսկ մեք շատ տարբեր կը
խօսինք»։ Նոյն երեւոյթը կայ նաև իտալերենի
և ուրիշ լեզուաց մէջ։ Եւ հետեանքն է բնական
պահանջման մը։ ուսման մտաց աղքատութիւնն
ու պարզութիւնը կը գոհանայ անշուք լեզուաւ մը։
Իսկ զարգացած միտքն իւր բարբառին մէջ կ'որոնէ
և կը զնէ բառերու և դարձուածոց զանազանու-
թիւն, ընտրութիւն, զարդ ու վայելչութիւն, որ
կը հեռացնեն զինք ուսմանէն։ Այսպէս եղած
է ու պիտի լինի միշտ։ Զարգացեալք անգամ կը
հեռանան իրարմէ լեզուաւ։ մեր ոսկեդարեան մա-
տենագրաց գրաբարը զատ գոյն ունի իւրաքան-
չիւր գրչին ներքեւ, ինչպէս աշխարհաբարն ալ
արդի գրողաց ձեռքը։

3. — Բառերու և դարձուածոց անհարազա-
տութիւնն եթէ աններդաշնակ կը հնչէ մտաց, մի և
նոյն ձայներու կրկնութիւնն ալ կը խայթէ ականջը։
Այդպիսի է հոյսիւնց միաձեռքիւնը, որ տաղա-
կալի կը դարձնէ նախադասութիւնն ու լեզուն
միանգամայն։ Գրաբարն ունէր եօթ կանոնաւոր
ու վեց զարտուղի հօլովում, որոց իւրաքանչիւրին
տուած էր վեց վեց հօլով՝ զանազան վերջաւորու-
թեամբ, +՝ օ՝ յ յոգնանչերով, օ՝ շ՝ յ նախդերով,
և հօլովառու բառից բազմութեամբ մը։ Ո՞վ ստեղ-
ծեց այդ ամէնը, և ինչո՞ւ։ Հին հայ ժողովրդեան
նրբագոյած ականջն իսկ, գրողներէն կանուի և
անոցմէ անկախ, որպէս զի իւր լեզուն ընծայէր
գունագեղ ու հեշտաւոր։ և նոյն ժողովուրդն իսկ
յանձնեց այդ բարբառը թարգմանչաց ձեռքը՝ որ
գրեն։ Բնութեան ու զարգացած աղգերու մտաց
ու գեղեցիկ ախորժակաց պահանջն էր այդ դա-

1. Հմմտ. 143. — 2. Աստ՝ 23, 199. — 3. Le Langage,
325-26.

հետ երբեք չպիտի հաշտուի ճշմարտապէս հայ լսե-
լիքը. և որուն հակառակ արեւելեան Հայութիւնն
ալ կ'ըսէ՝ որդո՞ւ, եկեղեցո՞ւ, հայունհո՞ւ, հաստա-
տելով միւսին օտար ծագումը. ապա թէ ոչ՝ իրենք
ալ ունին, և շատ աւելի՝ մինչև յոգնականի մէջ,
ի՞նչ սեռականը:

Կան՝ որ կը գրեն նաև «Հայ կայսերք Բիւ-
զանդիոնի»՝ հեղինակը. «Պատմութիւն հին հայ
տարազին»՝ մէջ ևն, ուր կրկնութեան տգեղու-
թեան հետ կը յաւելու սեռականին վրայ սեռական
մ'ալ, որ հաւասար է քթին քով երկրորդ քիթ մը
դնելու: Պէտք է ըսել՝ «Հայ կայսերք Բիւզան-
դիոնի» աշխատութեան, կամ «Բիւզանդիոնի հայ
կայսերաց» հեղինակը, և «Հին հայ տարազի
պատմութեան» մէջ: Հօս ալ բառերը կենդանի են,
և իրաւունք ունին կանոնաւորապէս հոլովուելու:

Դ. Հայ լեզուի ներդաշնակութեան գէժ ուրիշ
ծանր թերացում մ'ալ է և գրին շարաշար գոր-
ծածութիւնը: Մեր նախնիք շատ զգուշութեամբ
կը կիրարկէին զայն, դնելով մերթ բառին սկիզբը.
և սովորաբար ներսը, երկու բաղաձայնից մէջ,
հօն անգամ դեռ ծածկելով զայն ու չգրելով (171,
258): Իսկ այժմ բառէն դուրս հանուած և ան-
սահման ասպարէզ տրուած է անոր: Կը փոխա-
նակէ՞ն դիմորոշը, և այդ պաշտօնով կ'երևի անխը-
տիր միւս ձայնաւորաց և ինքն իւր առջև. օրինակ՝
«լուրը» օրիշը «զեց», տունը «ըհնեցին». նա-
մակը ընդունեցայ. գիացածը ըսաւ. օր մը խո-
ամիսէ մը ի վեր»: Իւր պարագայն զատ է ուրիշ
ձայնաւորաց հանդիպմանէն երկու բառից միջև:
Անոնց նախորդին վրայ ձայնը կ'երկարի, ըսինք,
և այդպէս դիւրաւ կ'անցնի յաջորդին (254). Իսկ
հօս ձայնը կ'երկարի և ին նախադաս շեշտուած
վանկին վրայ, և ըն արագաբար կ'անցնի հետա-
գայ ձայնաւորին, որպէս թէ անոր բառին մասը
լինէր. — ճիշդ ինչպէս կը պատահի նաև ի՞նչ շաղ-
կապին¹. — և կը կազմէ ըս, ըն, ըս, ըս, ըս յօռե-
ւորութիւնքը, որ շեշտուած են նաև «Ռոյալի
երգըին», «Սղարթ թողմասի տեակըին», «Մայ-
րըն» և նման հոլովներու մէջ: Մեր նախնիք, որ
կը խորշէին ձայնաւորաց զուգադրութենէն², եթէ
կարենային դառնալ, պիտի փակէին իրենց ականջ-
ներն այդ բարբարոսութեանց դէմ: Հին լեզուին յօ-
դերը դեռ կեցած են աշխարհաբարին մէջ. հայրո՞ւ,
եղբայրո՞ւ, որդի՞ւ. ուստի՞ բուսաւ ուրեմն այդ խժա-
լուր և ամենիշխան և յօդը:

Հ. Այստեան՝ «փոխանակ գրք. ըն վանկին»
կը գործածուի, ըսաւ վերջացուց³: Իսկ ես պիտի
յարեմ՝ թէ մեր հարց ամփոփ ու ծածկասէր ըին
հետ բնաւ կապ չունի այդ. և ուրիշ բան չէ՝ բայց
ուրիշ և ի՞նչ կրկնակին չափ հին⁴ պարզեւ մը թուր-
քերենին, որ ունի զայդ ալ՝ մի և նոյն պաշտօնով
ու տեղով, բաղաձայնից ու ձայնաւորաց առջև
անխտիր. «քարտաշը կելտի. քիթապընը ալարմ-
արտապըն ելլետի. չամաշըը ըսլաթաըն. ճամը ին-
տիր. եւլաթաընը ունութաու»: Գիտելի է՝ որ այս
թուրք և գիրը շեշտուելով թուրքերենի մէջ, կը
գոյանայ գրեթէ մեր ձայնաւորաց երկու բառից
միջև հանդիպման վերոյիշեալ պարագայն. որով
և նուազ տգեղ է քան իւր կրկնախորթ հայ ծը-
նունդը:

Կարեւոր է մեզ գիրդ: Ըստ ինքեան ոչ. զի
ինչպէս « և ք գիմորոշը կը յարին բաղաձայնից,
գրիշ», գիրքդ, և աններդաշնակ չեն, նոյնպէս
պիտի կարենայ յարիլ նաև « և գրուիլ՝ տուն»,
դաշտ: Իսկ ձայնաւորաց առջևէն հարկ է վտարել
բոլորովին այդ ձառագէժ օտարականը, փոխելով
զայն հայ նին, որ ուղղականի և հայցականի խը-
տրութիւն չունի. «լուր» ազգեց. նամակն ընդու-
նեցայ. գրիշ ուր է. տունն օրհնեցին»: Եւ ի՞նչ,
փոխան նախկին ֆ ձևին, որ արդիւնք է ի գրին
միտման ըին (171), — ամփոփել ձայնաւորաց առջև.
«գիրք մ'ունիմ, խօսք մ'ըսաւ, ամսէ մ'ի վեր»,
ինչպէս կը վարուինք ի մասնկին հետ ալ. կ'աղայ,
կ'երթայ, կ'ըսէ. և որոյ հետ նոյն գիրքն ու հնչա-
կան պահանջն ունի ի՞նչ: Աղով կը շահինք հնչման
ներդաշնակութիւնն ու վանկի մը սղումը, որոյ կա-
րեւորութիւնն զգացուցինք (269): Արդէն տեսանք
վերև ֆ ձևին ամփոփումն ի ծ' հին գրչագրաց մէջ
ևս (335). և հին հայերենին սովորական է ներքին
ի գրին զեղչումն ալ. մարդէկ՝ մարդկան, մարմին՝
մարմնաւոր ևն. որով ոչ մի անտեղութիւն չ'ըն
ծ' ընելու մէջ, այլ ընդ հակառակն հնչաբանական
պէտք մը: Այսպէս սրբագրելով թուրք ըին ան-
կարգ գործածութիւնը ձայնաւորաց առջև, կը մնայ
սոսկ երկու բաղաձայնից մէջ. «ծառը ծաղկեցաւ,
պարտեղը տեսայ», ինչ որ կը մօտենայ երկու բա-
ղաձայնից մէջ ընկած հայկական եթին, եթէ չկա-
րենանք խալառ արտաքսել զայն:

Այս թրքական ըին հետ չենք չփոթիր ձեռն-
1. Աստ՝ 253-54. — 2. Հմմտ. 249 ևն. — 3. Քնն. քերական.
հմ. 889. — 4. Հմմտ. Գիտակ թիւզ. 1812:

Թացք բարդի պարագայն, որ միակն է մեր լեզուի
մէջ, ու բռնադատ. իսկ գիրքով հակառակ միւ-
սին, գտնուելով քան զինք երկար ձայնաւորին
ետև, որով և աւելի հաշտ հայ ականջին հետ: Այս
պարագայն զարմանալի չէ. զի մեր լեզուն կրնայ
գրել՝ օրինակ իմն՝ իս, իսկ ալ ոչ (250). ունինք
դր (164), իսկ դր ոչ (168). այսպէս և ուրիշ շա-
տեր (243): Սակայն ըի հանդիպումը ձայնաւորաց
հետ՝ գոյութիւն չունի արմատ բառից մէջ, քիչ
բացառութեամբ յ գրին ետև (197), որ կարող է
միանալ բոլոր ձայնաւորաց հետ (86):

Ե. Կայ և ժխտականին սխալ գործածութիւնն
ալ բաղաձայնից ու ձայնաւորաց առջև: Երբ շեշտը
ալ բաղաձայնից ու ձայնաւորաց առջև՝ չկայ,
բառին վերջն է, զբարբարին պէս կը գրուի՝ չկայ,
չկարգաս, չխօսել. (չէ, չէ կամ չ՝ սխալ են հօդ):
Իսկ երբ շեշտը չ գրին հետ է, չն իւր քով ի
կ'ուզէ և կ'անջատուի բայէն. «չի գար, չի տես-
ներ, չի կարգար», (ուր չէ ամփոփն է միջնադա-
նէն չէ ի ձևոյն. ինչպէս՝ չէ ի գալ ևն): Արդի
րեան չէ ի ձևոյն. ինչպէս՝ չէ ի գալ ևն): Արդի
նաւորաց քով, և կը շեշտէ՝ «չագատիր, չընդու-
նիր, չուզեր»: Ի՞նչ եղաւ: Որովհետև չ բաղաձայն
է և ոչ շեշտելի, շեշտը ժխտականէն անցաւ բային
առաջին ձայնաւորին վրայ, և հայերենի մէջ ու-
նեցանք «ագատիր, ընդունիր, ուզեր» և այլ հօն-
եցանք «ագատիր, ընդունիր, ուզեր» և այլ հօն-
գարակերպ նախաշեշտեր, հետի մեր շեշտի կազմէն
ու պահանջէն (140-48): Հօդ ևս թուրքերենի
մասը կը տեսնեմ ես, որ նոյնպէս կը շեշտէ իւր
բայից ժխտական վանկին քով. վերմէոր, չալը-
մայոր, տոնումայոր, (որոյ յոյ յանգն ալ չ'ըի փո-
խուած է Պոլսոյ Հայոց բերանը): Որպէս զի հա-
խուած է Պոլսոյ Հայոց բերանը: Որպէս զի հա-
խուած է հնչեք, պէտք է գրենք «չի աղատիր, չի
յերէն հնչեք, պէտք է գրենք «չի աղատիր, չի
ընդունիր, չի ուզեր», — ինչպէս գրաբարը կ'ըսէ
«ոչ աղատի» ևն, — առանց գայթակղելու յարա-
կից ձայնաւորին ներկայութեան վրայ. զի գրա-
բարն ալ ունի՝ «մի աղաղակեցէ, մի ընկցին»,
բարն ալ ունի՝ «մի աղաղակեցէ, մի ընկցին»,
մի ուտիցէք¹. Նոյնպէս և աշխարհաբարը գրա-
մի ուտիցէք². Նոյնպէս և աշխարհաբարը գրա-
մի առապարեր, մի ընդունիր, մի
բարին հետ՝ «մի առապարեր, մի ընդունիր, մի
ուրախանար»: Նմանապէս գրելի է՝ «չի զգար, չի
սկսիր, չի ստանար, չի սթափիր», և ոչ՝ «չ'զգար,
չ'սկսիր» ևն, ուր շեշտը կ'ընկնի անգիր ըին վրայ,
որ մեր լեզուին մէջ անշեշտելի գիր մ'է (143):
Եւ «պիտի կարգաս, պիտի խօսիք», (հինը՝ «պիտի
որ կարգաս, պիտի որ խօսիք»), «չպիտի երթամ,
չպիտի գայ», և ոչ թէ «պիտի կարգաս, չ'պիտի
երթամ» ևն:

Արեւմտեան Հայք՝ որ այդ սխալ շեշտը կեր-
տեցին, մոռցան բուն հայկական շեշտը մակբայից
վրայ. և իրենցմէ զարգացածները կը գրեն՝ որ-
չափ, որքան, ինչպէս, այնպէս ևն, որ կը խայ-
թեն հայ ականջը, փոխանակ շեշտելու՝ ո՞րչափ,
ո՞րքան ևն (144):

Գ. Հուսկ ներդաշնակութիւնը կը պահանջէ ու-
շաղկապին կանոնաւոր գործածութիւնը: — ա.
Պէտք է զայն խառն կիրարկել եւի հետ, ուր հարկ
կայ կրկնութեան, որպէս զի միօրինակութենէ
խոյս տրուի: — բ. Նախադասութեանց սկիզբը
յարմարագոյն է եւ. իսկ « և » համասեր բառից մէջ,
ինչպէս լեռ ու ձոր, ծառ ու ծաղիկ ևն. նախնիք
ալ գրեցին այրուածի, ութաստան, երդասարդ: —
գ. Չայնաւորաց առջև կամ ետև կամ միջև աւելի
ներդաշնակ է եւ. «տուն եւ այգի. երթալու եւ-
գալու. բու եւ ագուա». իսկ երկու բաղաձայնից
մէջ ու պէտք է. «հօրն ու մօրը, աշակերտ ու-
վարժապետ»:

6. — Իմ գիտողութեանց ու սրբագրութեանց
նպատակն է, ինչպէս տեսնուեցաւ, իւր նախկին
բարեկարգութեան անցած տեսնել հայերէնը, որ
թուրքերենի ազդեցութեան ներքեւ հնչաբանական
բարեւոն մը դարձած է: Առգանութիւն մը, որ
քաղաքակրթական բարձրագոյն աստիճանին հա-
սած էր, և կը պարծէր հիւրանականին նորու-
թեամբ³, քայքայուեցաւ անքերական և անկանոն
թուրքերենին բարոյական բռնութեան ներքեւ, և
արեւմտեան Հայը չի զգար անգամ այդ աւերը:
Ընդ հակառակն եղան ու դեռ կան թուրքերենով
սրբորուած ականջներ, որ պաշտպան կը կանգնին
այդ եղծման՝ ամէն բարեկարգական փորձի դէմ:

ա. Յօժարութեամբ կը կոչեն անոնք զԱյսրե-
նեան՝ իբր վերջին ու մշտնջենաւոր վարժապետ և
առաջնորդն արդի աշխարհաբարին: Բայց Այսրե-
նենի աշակերտացդ ծանօթ է անոր անունը միայն,
ոչ գործը: Զի եթէ թղթատէին անոր քերականու-
թիւնը, պիտի գտնէին հօն դատապարտութիւնն
իրենց պաշտպանած խաթարմանց, ոչ արդարա-
ցումը: Պիտի տեսնէին հօն ընդարձակ գործածու-
թիւն մը գրաբար հոլովոց. «բառերու սղմունքն
ու ամփոփումնքը, խոնարհմունքը, հնութիւնք. ժա-
մանակաց, ձևոյն, քողոյն, հնոց, գրուածոց, հոլո-
վոց, բարուց, ջանից, լեզուաց, բառից, Անեցուց,

1. Հմմտ. և 254. — 2. Հմմտ. 112, 268, 296.

դէն կատարին: Գարոցն եղաւ Տփղիսի հնչումը Կովկասի մէջ տարածողն ալ (117): Թուրքիոյ դաւնազան գաւառաց մէջ մեր ցրուած ժողովուրդն ի սպառ մոռցաւ հայերէնը, մինչև որ նոյն գարոցն անոր զաւակաց ևս սկսաւ վերստին աւանդել զայն, բայց թերի իւր բնիկ առողջանութենէն (43): Իսկ Հունգարահայն՝ որ զուրկ մնաց գարոցէ, այսօր իրեն մայրենի լեզու ըրած է հիւրընկալ երկրին խօսածը: Կամայայտ Գաղիահայ մատաղ սերունդը դեռ երէկ ելած իւր երկրէն, արդէն մոռնալու վրայ է և նա հայերէնը, և հոն բնակող հայ հասարակութիւնն անկարող է խափանել այդ միտքը: Այսքան է անառաձնորդ մնացած ժողովրդեան դերը լեզուին մէջ:

Կերելի՞ է ժողովրդեան՝ մասամբ կամ ամբողջովին հեռանալ մայրենի բարբառէն: Ո՛չ, կը պատասխանէ ազգասիրութիւնը: Կրնայ նա անձամբ մաքրել կամ պահպանել զայն: Ո՛չ, կը կրկնեմ ես. զի եթէ կարենար, արդէն չպիտի հեռանար անտի: Աշխարհարարեանք կը հաճին և կը հետեւին անոր բոլոր աղաւաղմանց: Ո՛չ. գէթ իրենց գըրուածներն հակառակը կ'ըսեն: Հետեւաբար անխմատ և անտեղի է ազգային լեզուին տէր և իշխան դաւանիլ ժողովուրդը: «Գառն է խորհիլ, — կը դիտէ Վանդրիէս՝ հաստատելով իմ տեսութիւնը, — թէ պիտի գայ թերևս օր մը, ուր ոչ ոք պիտի կարենայ այլ ևս վայելել այս հաճոյքը (զաղերենի գեղեցկութեան), եթէ դատարարութիւնը, փոխելով իւր բնութիւնն ու նպատակը, դադրի գրաւելէ (լեզուի վարպետաց) ընտրեալ դասով: Այն ժամանակ, չըմբռնելով անոր արժէքը, ժողովրդեան կոպտոքիւնն առ ոտն պիտի կոխէ այս դիւրեղծ հիշատակը, փափկօրէն նրբացած ինչպէս կաւահանկար մը՝»: Այս իսկ է նպատակը՝ զոր ժողովուրդը կրնայ ընծայել ազգային լեզուին: Եւ մեզմէ անոնք՝ որ ռամկին կու տան հայերենի կառավարութեան ղեկը, մեր ցեղը կը զատեն քաղաքակիրթ ազգաց դասէն, և կը փոխադրեն իւր որոցին մէջ, անգիր՝ անուս՝ անմշակ, տէր և անգիրտակցաբար վարիչ՝ անկազմ աղքատ լեզուի մը, ինչպէս եղեր են նախնական ազգերն, ըսինք վերև: Բայց այս պատիւը կրնայ ինչայո՞ւրի Հայութեան, սա զմայլելի գրաբարն ունեցող Հայութեան: Եւ յետոյ՝ մեր ժողովրդեան մտքէն երբ անցեր են, և ինքն է որ կը լեցնէ մամլոյն իջերը՝ մեր մատնանշած գաղիարանութեանց կուտակութեամբ, և

կը զիջի, զիջանաժ, սնանաժ, յենաժ, ոռասնաժ, յեկանաժ, յեկանաժ, (անշուշտ օր մը պիտի տեսնենք սնանաժ և ոռասնաժ ալ), երիտասարդահէ, մանկամարդահէ, սպասահէ, հանդիսահէ և նըման աղճատանօք: Կարծեցեալ իմաստնոց գիւտերն են ազոնք, որոց վրայ կը ծանրանայ այսօր մեր լեզուին ընդհանուր անկման պատասխանատուութիւնն ալ, զոր ծայրայեղ գիւրութեամբ մ'անգիտակից ժողովրդեան վզին կը փաթթեն:

Գ. Գրաբարին ծուռ նայողներն ուրիշ պատասխան մը կու տան: Աշխարհաբարը, կ'ըսեն, միշտ ունեցած է իւր գոյութիւնն իրր գրաբարէն անշատ ինքնուրոյն բարբառ մը: Ո՛չ ապաքէն Հ. Այտնեան անոր տարրերէն ցոյց տուաւ և դարու մատենագրութեան մէջ անգամ: Հետեւաբար զարգանալու համար պարտաւոր է դիմելու գրաբարին՝ իրր և իւր ծնողին, այլ ինքն իրեն բարգաւաճելու և կազմուելու է:

Երազ մ'է և այս: Իրականութեան մէջ աշխարհաբարն հիմնապէս զատ յեզո՞ւ մը չէ՝ եղած բնաւ Մեսրոպէն յառաջ. և Այտնեան անգամ՝ Հատմարձակեցաւ պնդել ազոր հակառակը²: Վասն զի ժողովուրդը մ'իշր աւերողը չէր ևս իւր անգիր շրջանին: Անոնց մին պիտի խօսէր, իսկ միւսը պատէն պիտի կախէր: Կրնային լինել միայն գաւառական բարբառներ, և կային ալ. զոր օրինակ Մարաց սահմանակից հայ գաւառաց մէջ, — որ միակը չէին անշուշտ, — կ'իշխէր «խեցրեկագոյն և խոշորագոյն լեզու» մը³. և Ստ. Սիւնեցին Բ դարուն՝ իւր քերականի մեկնութեան մէջ կը յիշէ հայ բառից «գմիշերկրեայն և զոստանիկան», և անոնց հետ նաև «զեղերականս, որպէս զկորճայն և զտալեցին, և զխութայինն և զչորրորդ հայեցին և զսպերացին և զսիւնին և զարցախայինն»: Բառերու տարբերութիւնը արդիւնք էր նոյն գաւառաց բարբառներու զանազանութեան. և տաղաչափութեան ու պատմութեան մէջ, կը յարէ նոյն գրիչը, կը գործածուէին լոկ միջերկրեայն և ոստանիկը⁴:

Երկու խկապէս զատ լեզուներ, մին խօսուն և միւսն անխօս, կը կրկնեմ, չէին կարող գոյանալ անգիր շրջանին. որովհետև գիրն է՝ որ կը զարգացնէ խօսուն բարբառն և անտի կը շինէ եր-

1. Le Langage, 324. — 2. Հմտ. ԳՅԵ. քերակ. Ա. 49. — 3. Կորին՝ 12. — 4. Հրտ. Արտնի, 187.

կորոգ լեզու մը, որ գրաւոր կը կոչուի: Սակայն և դարուն սկիզբը դեռ չկար այդ պայմանը: Եւ հօն էր՝ որ Մաշթոց հնարեց նշանագրերը, և իսկոյն ս. Գիրքը թարգմանուեցաւ «հայերէն լսողութեամբ», որպէս զի հասկանային զայն «բազմութիւնք ժողովրդոց» Հայաստանի, և ժողովրդեան ձեռքը տրուեցաւ «խեղեան ձայնի»¹: Ուրեմն աստուածաշնչի լեզուն քերականօրէն նոյն էր տալիս ժողովրդականին հետ, վերջինս մնացած տկար և աղքատ՝ ռամկին շրթանց վրայ, և ազնիւ ու ճոխ՝ ազնուական ու զարգացած դասուն բերանը: Կեցած են Գողթան երգերը, յօրինուած ժողովրդէն և իւր լեզուով՝ որ մեր ծանօթ գրաբարն է, բայց անշուք: Երկու լեզուաց տարբերութիւնը տեսակի մէջ չէր, այլ աստիճանի: Յետոյ մին գրին ներքև հաստատուն մնաց, և միւսը՝ ժողովրդեան բերանին մէջ սկսաւ հետ զհետէ այլաւերալի, ենթարկուիլ այլ և այլ ազդեցութեանց, օտարանալ գրաբարէն ու հասնիլ այժմու վիճակին:

Դ. Չի գօրեր նաև այն պատճառաբանութիւնը՝ թէ ազգերը, իրենց բարքն ու բարբառները՝ ներքին կամ արտաքին պատճառներով ենթակայ են յեղաշրջութեան անողոր օրինաց. որով և մեր արդի լեզուն հասեր է ներկայ վիճակին, ուստի չէ կարող յետ դառնալ: Ոչ, չի գօրեր այդ փաստը. զի մեր լեզուին այժմու վիճակը չի կրնար համեմատուիլ իւր դասական ձևին հետ այնպէս, ինչպէս իտալերէնն ու գաղերէնը կը համեմատին լատիներէնին հետ, որմէ անջատ ու կանոնաւոր լեզուներ կազմած են՝ իրենց սեպհական նկարագրով: Իսկ մեր այժմու աշխարհաբարը կը գտնուի ազգային յատուկ նկարագրէն զուրկ, անկման, աղաւաղման և օտարացման վիճակի մը մէջ, որ չի հաշտուիր մեր ազգային գիտակցութեան ու քաղաքակրթութեան հետ: Աշխարհաբարեանք խղում յառաջ բերին մեր հին ու նոր լեզուաց մէջ՝ նախ քան աշխարհաբարին մաքրումը թուրքերենի աղճատումներէն և վերաստացումն հայկական նկարագրին. և այդ այնպիսի նախանձով մը, որպէս թէ թուրքերենի ճիրանաց մէջ պրկուած մնալը՝ մեր ոսկեղէն մայրենի բարբառին անտանելի լծէն ձերբազատութիւն մը լինէր աշխարհաբարին համար: Անոնց առաջնորդն էր կիրքը, ոչ թէ միտքը:

Սակայն ազգ մը, որ իրաւունք ունի ապրելու իւր սեպհական մորթին մէջ, չի կրնար գերի մնալ այս կամ այն գարոցին անգիտակցութեան. յառաջադիմութեան ճանապարհը միշտ բաց է անոր առջև: Եւ եթէ մեր ռամկերէնը կրցաւ սրբազրել իւր նախկին աղաւաղումը, ինչպէս տեսանք վերև, նոյնը պիտի կարենայ ընել նաև այժմ, ինչպէս կ'ընեն ուրիշ լեզուներն ալ: Ազոր կը հրաւիրէ զմեզ այսօր հայերէնն ապականող թուրքերէնն անգամ, թօթափելով իւրմէ պարսիկ և արաբ տարրերը, և իւր տոհմային անձուկ և անշուք սահմանաց մէջ ամփոփուելով: Մեք, այնչափ հին քաղաքակրթութեան տէր ժողովուրդ մը, անոցմէ վար մնալու չենք՝ մեր բառերէն և առողջանութեանէ վտարելու մէջ օտարօտի տարրերը, և իւր հաւաքատ մօրն անզուգական զարդերով պնդելու մեր աշխարհաբարը:

Կայ ճշմարտութիւն մը՝ զոր ամէն մտավարժ Հայ ճանաչելու է. մեր ազգութեան պահպանութեանը կախառած է մեր լեզուէն: Կրնայ ժողովուրդ մը կորուսանել իւր քաղաքական անկախութիւնը կամ հայրենիքը. կրնայ ժամանակ մը զԱնահիտ պաշտել, և սպառ զՅիսուս. կրնայ մերթ եկեղեցական միութեան մէջ ապրիլ ուրիշ ազգերու հետ, և մերթ անջատուիլ, կամ բնաւ չանջատուիլ. իւր ազգութիւնն ապահով է միշտ, կ'ըսեն պատմութիւնն և արեւմտեան ազգաց օրինակը: Այն որ կը զատէ ու կը պահէ ժողովուրդ մ'ուրիշներէ, իւր լեզուն է, որ կը կապէ անոր անգամներն իրարու, իրենց ցեղին, անոր անցելոյն և աւանդութեանց հետ: Կ'ուզեմ օտարացնել զանոնք. ջնջել լեզուն, և անոնք կորսուած են: Բայց արդէն լարծուն է լեզուն ինքնին, և դիւրաւ կը սահի ձեռքէ, եթէ խնամով չընեն: Այսօր կ'օտարանայ իւր առողջանութիւնն ու քերականութիւնը. վաղը կը խառնուին իւր բառերը. երրորդ օրը կը փոխանակուի օտարին հետ իւր այբուբենը. յետոյ կը չքանան լեզուն և ազգութիւնը գլխովին: Չմոռնանք հին ազգերը, անոնց բարբառներն ու մեր իսկ գաղութներն՝ որ այլ ևս չկան: Լեզուին հետ է ցեղին կեանքը, լեզուին հետ անոր մահն ալ:

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

1. Փարպ. 43, 44, 36.